

Otto Friedrich Bollnow, ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ ΤΗΣ ΑΣΚΗΣΗΣ*

ΙΧ. Η εσωτερική ελευθερία

[π. 94-106]

1. Η απώλεια του Εγώ μέσα στην τέλεια άσκηση

Πρώτο και σπουδαιότερο θεωρούμε ότι κατά την άσκηση συμβαίνει μια ριζική μεταβολή, που αγγίζει τον πιο εσωτερικό πυρήνα του ανθρώπου και οδηγεί τον άνθρωπο από το καθημερινό, το άστοχο εδώ-Είναι στην αληθινή του ουσία. Η άσκηση κερδίζει έτσι μια θέση-κλειδί στην πραγμάτωση του αληθινού ανθρώπινου Είναι. Η ανώτερη μορφή του εδώ-Είναι, που επιτυγχάνεται με εντατική άσκηση, χαρακτηρίστηκε στις περιγραφές των ιαπωνικών ασκήσεων ως μια κατάσταση «απώλειας του Εγώ». Αυτή η έκφραση ηχεί αρχικά παράξενα στα ευρωπαϊκά αυτιά και μπορεί να γίνει εύκολα αφορμή για παρεξηγήσεις. Έτσι ο Müller-Wieland βλέπει εδώ την ουσιώδη διαφορά μεταξύ ανατολικής και δυτικής αντίληψης. Αφού πρώτα χαρακτηρίζει καίρια την ουσία του ιαπωνικού τρόπου άσκησης ως «δρόμο ανθρώπινης ωρίμανσης ... κατά τη βηματιστή άνοδο προς την εσωτερική κάθαρση, προς την παραίτηση του ασκούμενου από κάθε εγωκεντρική πρόθεση», βλέπει ακριβώς σ' αυτό το σημείο την αποφασιστική διαφορά: «Αυτό που μας χωρίζει, είναι η ιδέα της προσωπικότητας και της ατομικότητας, που πρέπει να κατανοούνται όχι μέσα από την κενότητα του Εγώ, αλλά μέσα από την έννοια της ανθρώπινης εκπνευμάτωσης»¹. Εδώ δεν πρόκειται να ασχοληθούμε με το ερώτημα, κατά πόσο η συνάντηση με την ανατολική σκέψη μπορεί να οδηγήσει σε κριτική εξέταση των εννοιών της ατομικότητας και της προσωπικότητας, που είναι τόσο βαθιά ριζωμένες στη δυτική παράδοση. Ούτε πρόκειται εδώ να εξετάσουμε, κατά πόσο η ιδέα της κενότητας του Εγώ εκφρά- [94/95] ζεται με εντελώς όμοιο τρόπο στον στοχασμό των γερμανών μυστικιστών. Εδώ πρόκειται αρχικά μόνο να αναλυθεί η ίδια η πορεία της άσκησης, να αναδυθεί ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα της γνήσιας άσκησης, χωρίς το οποίο η άσκηση είναι εντελώς αδύνατο να κατανοηθεί και να εκτελεσθεί σωστά. Αν τώρα αθέλητα προκύπτει κατά την πορεία αυτής της άσκησης ένας ατομικός τύπος, αυτό είναι ένα περαιτέρω ερώτημα. Πρέπει αρχικά να επιμείνουμε, ότι η θέληση για ατομική αυτοδιαμόρφωση, κατά κάποιο τρόπο για προσωπικό στίλ, είναι ασυμβίβαστη με το πνεύμα της αυταπάρνησης που χαρακτηρίζει την αφοσιωμένη στο πράττειν άσκηση.

2. Η κατάσταση της χαλάρωσης

Για να προβούμε σε επισκόπηση αυτής της συνάφειας, είμαστε υποχρεωμένοι να αφήσουμε κατά μέρος τη θεώρηση της πορείας της άσκησης, για να καθορίσουμε καλύτερα τον εκεί επιδιωκόμενο στόχο, την ανώτερη μορφή του εδώ-Είναι που επιτυγχάνεται με την άσκηση, και να εξηγήσουμε στη συνέχεια με ποιο νόημα γίνεται εδώ λόγος για «Εγώ» και «έλλειψη του Εγώ». Χαρακτηρίσαμε έως τώρα αυτή την κατάσταση, με βάση κάθε φορά τις διαφορετικές απόψεις, σύμφωνα με τις οποίες την παρατηρήσαμε, ως εκείνη της ηρεμίας, της ανέφελης ευθυμίας, ως εκείνη της αταραξίας ή ως μια εσωτερική ηρεμία [In-sich-selber-

* Die Seitenzahlen des Erstdrucks sind in [.../...] in den fortlaufenden Text eingetragen.

¹ Marcel Müller-Wieland, *Lehrerbildung. Ein Weg zur Wandlung der Schule*. Schweizerische Volksbank 1976, σελ. 11.

Ruhen]. Έτσι ο Herrigel μίλησε για «ψυχική-πνευματική χαλάρωση» που πρέπει να συμβαδίζει με τη σωματική χαλάρωση², ή τόνισε ότι ο άνθρωπος πρέπει να επιδίδεται στις πράξεις του «χωρίς πρόθεση»³. Ο κόμης Dürckheim όρισε την πορεία ως «αποδόμηση του 'μικρού', πεινασμένου για δύναμη, μανιασμένου για κύρος και προσκολλημένου στην ιδιοκτησία Εγώ»⁴. [95/96]

Θα προσπαθήσουμε να προσεγγίσουμε βήμα προς βήμα αυτή τη δυσπρόσιτη νέα κατάσταση. Αρχικά την διασαφηνίζουμε, βασιζόμενοι σε μια από τις πιο ουσιώδεις πτυχές της, ως κατάσταση της χαλάρωσης. Αυτό όμως απαιτεί ταυτόχρονα προς αποφυγή των παρανοήσεων έναν ακριβέστερο ορισμό- επειδή τις περισσότερες φορές η χαλάρωση θεωρείται σαν αντίθεση στη (σωματική ή ψυχική) δυσκαμψία. Σ' αυτή τη συνάφεια οι ασκήσεις χαλάρωσης έχουν αποκτήσει μεγάλη σημασία για την ψυχοθεραπεία. Αλλά όσο και αν αυτές οι ασκήσεις είναι αδιαφιλονίκητα σπουδαίες θεραπευτικά, παραμένουν επιφανειακές όσο δεν εισδύουν στο αποφασιστικό σημείο, το οποίο μπορούμε να χαρακτηρίσουμε ως ριζική παραίτηση από την ατομική θέληση. Ο άνθρωπος δεν χαλαρώνει εδώ μόνο τις συσπάσεις και τις πάγιες συνήθειες που τον εμποδίζουν να ζήσει αβίαστα, αλλά ελευθερώνεται πέραν τούτου από την ίδια τη θέληση του με όλες τις μέριμνες και φοβίες της και όλη την ακόρεστη απληστία της. Απλά ο άνθρωπος αφήνεται σε μια ευρύτερη ζωή που τον διαπερνά, και στην οποία αυτός ενδίδει.

Η χαλάρωση με αυτό το νόημα δεν είναι με κανένα τρόπο βύθισμα σε παθητικότητα. Δεν βρίσκεται σε αντίθεση προς το πράττειν, αλλά είναι τρόπος του ίδιου του πράττειν. Είναι ένα συγκεντρωμένο πράττειν αφιερωμένο ολοκληρωτικά στη δραστηριότητα του παρόντος, χωρίς καμιά σπασμωδικότητα και χωρίς βίαιη πίεση του μέλλοντος. Θα μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε μια διατύπωση που φαίνεται παράδοξη, αλλά ταιριάζει απόλυτα στα πράγματα, δηλαδή να μιλήσουμε για συγκεντρωμένη χαλάρωση ή για χαλαρωμένη συγκέντρωση. Αλλά αυτό απαιτεί μια κάπως ακριβέστερη θεμελίωση.

3. Η βασική εμπειρία κατά τον Wilhelm Kamlah

Η αντίληψη αυτή σχετίζεται στενά με τον τρόπο που ο Wilhelm Kamlah, ξεκινώντας από μια εντελώς διαφορετική αφετηρία, εισήγαγε την έννοια της χαλάρωσης ως κεντρική [96/97] έννοια της Φιλοσοφικής Ανθρωπολογίας του⁵. Ο Kamlah ξεκινά αντιπαρατιθέμενος με το παρόν, το οποίο θεωρεί εποχή άγχους [Angst]. Αυτό το εξηγεί με βάση την κατάρρευση του «ανθρώπου μέσα στη λαϊκότητα» [Profanität], δηλαδή στην προσπάθεια να θεμελιωθεί η ανθρώπινη ύπαρξη καθαρά εγκόσμια. Τονίζει ότι όταν ο άνθρωπος κυριεύεται από το άγχος και την απελπισία, που μεγαλώνουν εξαιτίας αυτής της κατάρρευσης, όταν παραιτείται από κάθε προσπάθεια να βρει έρεισμα μέσα στο πεπερασμένο και αφήνει τον εαυτό του να καταρρεύσει, τότε μπορεί να βιώσει τη σπάνια και απρόσμενη εμπειρία ότι δεν πέφτει, όπως φοβάται, σε κάτι απύθμενο, αλλά αισθάνεται ότι κατά κάποιον τρόπο συγκρατείται από ένα θεμέλιο που τον συνέχει. Ο Kamlah περιγράφει αυτή την εμπειρία με τον ακόλουθο τρόπο: «Αφήνοντας το 'έσχατο έρεισμα', αυτός που υποφέρει ενδίδει. Μπορεί μόνο να αποκτήσει την

² Κεφ. VIII, σημ. 6

³ Κεφ. VIII, σημ. 9.

⁴ Κεφ. VIII, σημ. 25.

⁵ Wilhelm Kamlah, *Der Mensch in der Profanität. Versuch einer Kritik der profanen durch vernehmende Vernunft*, Stuttgart 1949. Του ίδιου, *Philosophische Anthropologie. Sprachkritische Grundlegung und Ethik*, Mannheim/Wien/Zürich 1972.

απρόσμενη εμπειρία ότι δεν πέφτει στο κενό, αλλά ότι 'συγκρατείται' ... Με την απώλεια της 'έσχατης δυνατότητας' μπορεί να ανακαλυφθεί μια εντελώς νέα δυνατότητα, εφόσον τώρα η ίδια η αυτο-εγκατάλειψη μπορεί να βιωθεί ως χαλάρωση, ως ηρεμία»⁶. Ο Kamlah μιλάει για μια «θεμελιακή εμπειρία»⁷ και χρησιμοποιεί αυτή τη λέξη με τη βαθιά διπλή σημασία της. Πρόκειται αφενός, κατά τη διάταξη των εμπειριών, για την εξαιρετική αρχέγονη εμπειρία, και αφετέρου από άποψη περιεχομένου για την εμπειρία μιας βάσης που μας συνέχει: «Η παρούσα βάση της... βιώνεται ως 'συνέχουσα' βάση, και στο μέτρο αυτό μιλάμε για 'βασική εμπειρία'. Αυτή είναι το μόνο επαρκές θεμέλιο της δυνα- [97/98] τότητας να ζήσουμε, η συνθήκη για τη δυνατότητα κάθε ικανότητας και επομένως κάθε κατανόησης»⁸.

Η εδώ βιούμενη χαλάρωση σχετίζεται στενά με τη χαλάρωση που βιώνεται κατά τη σωστή άσκηση, αλλά ταυτόχρονα έχει και μια σημαντική διαφορά (που πρέπει να συζητηθεί διεξοδικότερα), εφόσον εδώ η χαλάρωση βιώνεται ως πτωτικότητα [Sich-fallen-Lassen] ύστερα από το πέρασμα μέσα από τον τρόμο του άγχους και της απελπισίας, ενώ στην άσκηση προκύπτει χωρίς τη συνείδηση μιας καταστροφικής πτώσης, με ένα πολύ ηρεμότερο τρόπο, μολονότι αυτός δεν είναι καθόλου βολικότερος και προσιτότερος.

Ό,τι στη χαλάρωση φαίνεται αρχικά αρνητικό, δηλαδή ως ελευθέρωση από κάτι, μπορούμε να το ορίσουμε και θετικά ως ελευθερία, ακριβέστερα ως εσωτερική ελευθερία· διότι κάθε ελευθερία είναι δα ελευθέρωση από ένα εξωτερικό ή εσωτερικό καταναγκασμό. Μπορούμε επομένως να ελπίζουμε ότι με την έννοια της ελευθερίας θα μπορέσουμε να δούμε από μian άλλη πλευρά, και να προσδιορίσουμε ακριβέστερα, τη διαδικασίαμεταβολής που πραγματοποιείται με την άσκηση. Τούτο όμως επιβάλλει να την ακολουθήσουμε ως προς αυτή την πλευρά από κάπως μεγαλύτερη απόσταση.

4. Πρώτοι, προσωρινοί ορισμοί της ελευθερίας

Ο πόθος για ελευθερία ανάγεται στην εσώτατη ουσία του ανθρώπου, επειδή αυτός ως το υπεύθυνο για τον εαυτό του, ως το — σύμφωνα με τον Nietzsche — «ακόμα μη παγιωμένο» αλλά εξελισσόμενο ον, μόνο χάρη στην ελευθερία μπορεί να ξεδιπλώσει τις δυνατότητες του. Ο άνθρωπος όμως δεν είναι από τη φύση του ελεύθερος. Το μικρό παιδί είναι ακόμα ένα καθαρά φυσικό ον· πρέπει μέσα από πολλαπλές κρίσεις να αγωνισθεί για να κατακτήσει την ελευθερία του. Αλλά και ο ενήλικος δεν είναι ελεύθερος. Ο Hegel κατανόησε, όπως είναι γνωστό, την παγκό- [98/99] σμια ιστορία στο σύνολό της ως πρόοδο της ανθρωπότητας στη συνείδηση της ελευθερίας. Στη *Φιλοσοφία της παγκόσμιας ιστορίας* του έγραψε ότι «οι ανατολικοί λαοί είχαν συνειδητοποιήσει ότι μόνο ένας είναι ελεύθερος [δηλαδή ο ηγεμόνας], όμως ο ελληνικός και ο ρωμαϊκός κόσμος ότι μερικοί είναι ελεύθεροι [δηλαδή οι έχοντες πλήρη πολιτικά δικαιώματα, ενώ η πλειοψηφία των σκλάβων παρέμενε αποκλεισμένη από την ελευθερία], ότι όμως εμείς γνωρίζουμε ότι όλοι οι άνθρωποι είναι ελεύθεροι ως άνθρωποι»⁹, ότι «η ελευθερία του πνεύματος ολοκληρώνει την ιδιαίτερη φύση του [του ανθρώπου]»¹⁰. Επιπρόσθετα τίθεται το ερώτημα: τι είναι ελευθερία; Ήδη ο Hegel γνώριζε

⁶ Kamlah, *Der Mensch in der Profanität*, σελ. 18. Σύγκρ. *Philosophische Anthropologie*, σελ. 158

⁷ Kamlah, σελ. 19 κ.εξ. Σύγκρ. *Philosophische Anthropologie*, σελ. 158.

⁸ Kamlah, σελ. 22.

⁹ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Die Vernunft in der Geschichte. Einleitung in die Philosophie der Weltgeschichte*, hrsg. v. Georg Lasson, Leipzig 1930³, σελ. 40.

¹⁰ Hegel, *όπ.π.* σελ. 39.

ότι η ελευθερία είναι «μια απέραντα πολυσήμαντη λέξη».

Σύμφωνα με τους προηγούμενους ορισμούς της ικανότητας μπορούμε να ορίσουμε την ουσία της ελευθερίας μ' έναν πρώτο προσωρινό τρόπο, λέγοντας ότι ο άνθρωπος μπορεί να κάνει ό,τι θέλει. Αυτό σημαίνει, αρχικά αρνητικά, μια απουσία εξωτερικού καταναγκασμού, ο οποίος εμποδίζει τον άνθρωπο να κάνει ό,τι θέλει. Η αντίθετη έννοια της ελευθερίας είναι έτσι η δουλεία, η εξάρτηση από τη θέληση κάποιου άλλου, του κυρίου. Ελευθερία στη θετική της διάσταση είναι η δυνατότητα να καθορίζεις ο ίδιος τον εαυτό σου. Η πραγμάτωση αυτής της ελευθερίας είναι μια μακριά και κουραστική διαδικασία, που σήμερα ακόμα δεν έχει τελειώσει και ίσως δεν θα τελειώσει ποτέ. Ζούμε ακόμα σήμερα τον αγώνα για την ελευθερία στο κίνημα ανεξαρτησίας του «τρίτου κόσμου» και στις πολλαπλές προσπάθειες χειραφέτησης.

Αλλά η φράση «ο άνθρωπος είναι ελεύθερος ως άνθρωπος» πηγαίνει βαθύτερα. Αποδίδει ένα ουσιαστικό ορισμό του ανθρώπου, που δεν μπορεί να ανατραπεί με εξωτερική βία, ούτε με τη στέρηση — όπως μπορούμε να πούμε τώρα διαφοροποι- [99/100] ώντας — της εξωτερικής ελευθερίας. Ο υπερήφανος λόγος του Schiller: «Ο άνθρωπος είναι φτιαγμένος ελεύθερος, είναι ελεύθερος ακόμα κι αν γεννιόταν με αλυσίδες»¹¹, θέλει να πει ότι κάθε καταναγκασμός του ανθρώπου έχει τα όρια του στον εσωτερικό πυρήνα του ίδιου του ανθρώπου, σ' αυτή την εσώτατη περιοχή της ψυχής, που δεν προσβάλλεται από μια ξένη προσβολή. Πάνω στις σκέψεις και στα φρονήματα του δεν είναι δυνατή καμιά ξένη κυριαρχία. Έτσι κατά την εποχή της νεότητας μου τραγουδούσαμε το «αποδημητικό πουλί» ως κοινή ομολογία: «Οι σκέψεις είναι ελεύθερες, ποιος μπορεί να τις μαντέψει;», και χλευάζαμε με πεισματάρικη ανταρσία: «Κι αν με κλείσουν σε σκοτεινή φυλακή, αυτά είναι μάταια έργα. Μπορεί καθένας μες στην καρδιά του να γελά πάντα και να χωρατεύει και να σκέπτεται· οι σκέψεις είναι ελεύθερες».

Αυτή η υπερήφανη ομολογία όμως είναι δυνατή μόνο κάτω από ένα όρο. Σίγουρα ο άνθρωπος μπορεί να διατηρήσει τις πεποιθήσεις του ακόμα και κάτω από τη χειρότερη καταπίεση. Το γέλιο και το αστείο, όπως γνωρίζουμε στο μεταξύ από πικρή πείρα, μπορεί να είναι κάτι εντελώς περαστικό. Αλλά ένα υπόλοιπο εσωτερικής ελευθερίας — χρησιμοποιώ αυτή τη λέξη αρχικά χωρίς ακριβέστερη εξήγηση — μπορεί ο άνθρωπος να διαφυλάξει ακόμα και μέσα στη σκληρότερη καταπίεση, μόνο εφόσον είναι ακόμα κύριος των πνευματικών του δυνάμεων. (Ότι αυτός ο τελευταίος όρος έχει σημασία, το γνωρίζουμε. Διότι στα βασανιστήρια μπορεί να σπάσει ο πυρήνας της προσωπικότητας, και με την «πλύση εγκεφάλου» γίνεται επίσης δυνατή η παρέμβαση στη δομή της προσωπικότητας. Ωστόσο αυτό μπορούμε να το παραβλέψουμε προς το παρόν). Έτσι είμαστε υποχρεωμένοι να προσθέσουμε περιοριστικά: Μολονότι ένα υπόλοιπο της εσωτερικής ελευθερίας μπορεί να διατηρηθεί ακόμα και κάτω από τις πιο πιεστικές συνθήκες, ωστόσο η εσωτερική ελευθερία μπορεί να αναπτυχθεί πλήρως μόνο εκεί, όπου έχουν δοθεί και οι προϋπο- [100/101] θέσεις εξωτερικής ελευθερίας. Γι' αυτό πρέπει αναγκαστικά οι άνθρωποι να επιδιώκουν την πραγματοποίηση της εξωτερικής τους ελευθερίας.

Αλλά η έννοια της εσωτερικής ελευθερίας έχει ένα βαθύτερο νόημα από ό,τι ένα εσωτερικό απόθεμα ενάντια στην εξωτερική καταπίεση, και αντίστροφα ακόμα και η απόλυτη εξωτερική ελευθερία δεν μπορεί να εγγυηθεί την εσωτερική ελευθερία. Η ανελευθερία σχετίζεται και με την εξάρτηση του ανθρώπου από την ίδια τη φύση του, από τις περιορισμένες σωματικές και πνευματικές δυνάμεις, που συχνά δεν του παρέχουν αυτό που περιμένει. Κι εδώ προσκρούει η θέληση του στα όρια των ικανοτήτων του. Αυτά τα όρια διαμορφώνονται, επειδή η ικανότητα εξαρτάται απ' αυτό που επιφέρουν η γέννηση και η αγωγή. Όμως ο άνθρωπος αισθάνεται συχνά με οδύνη την εξάρτηση του από τις δυνάμεις που βρίσκονται μέσα του, από τις ορμές

¹¹ Friedrich Schiller, «Worte des Glaubens». *Werke*, εκδ. από τον A. Kutscher, Berlin o.J., 1ος τόμ., σελ. 144.

και τα πάθη που τον απειλούν και τον συμπαρασύρουν και συχνά τον οδηγούν σε μια εντελώς ανεπιθύμητη συμπεριφορά. Ανέκαθεν γινόταν λόγος για το θέμα αυτό, για μια δουλειά που οφείλεται στην κυριαρχία των αισθήσεων, σ' αυτήν μάλιστα αντιπαρατάχθηκε ο ελεύθερος αυτοκαθορισμός της λογικής ικανότητας [Vernunft]. Εδώ πίστεψαν ότι έχουν βρει τον έσχατο πυρήνα της ελευθερίας. Έτσι ο Καντ λέει: «Η ελευθερία στην πρακτική της διάσταση είναι η ανεξαρτησία της ελεύθερης προαίρεσης από την αναγκαιότητα των παρορμήσεων της αισθαντικότητας [Sinnlichkeit]»¹².

Και εδώ είναι που προκύπτουν πάλι δυσκολίες· διότι σ' αυτή τη φράση βρίσκεται η βάση μιας εντελώς καθορισμένης, διστακτικής Ανθρωπολογίας, που σήμερα κρίνεται από πολλές απόψεις προβληματική. Από τη μια πλευρά μπορεί να ερωτήσει κανείς, από πού αντλεί κάποιος το δικαίωμα να θεωρεί ένα μέρος της ψυχής ως κακό ταραξία, τον οποίο πρέπει κανείς να τιθασεύσει, και εάν ο άνθρωπος δεν είναι αντίθετα ελεύθερος να ζήσει ολοκληρωτικά όλο αυτό που μέσα του τον πιέζει να εκδι- [101/102] πλωθεί. Από την άλλη πλευρά και η λογική ικανότητα, αυτό το τελευταίο καταφύγιο της ελευθερίας, αμφισβητείται από τη σύγχρονη Ψυχανάλυση και από την Κριτική της ιδεολογίας. Ο Freud τόνισε δίκαια ότι ο άνθρωπος είναι εξαρτημένος από άγνωστες και ανεξέλεγκτες επιδράσεις. Απέναντι σ' αυτά, τι μπορεί να σημαίνει ακόμα εσωτερική ελευθερία;

5. Η αρμονία θέλησης και ικανότητας

Θα προσπαθήσω να δώσω σχετικά μ' αυτό μια πρώτη και προσωρινή απάντηση, και θα προσπαθήσω να την αιτιολογήσω με τις παρακάτω σκέψεις. Θα ήθελα να διατυπώσω προκαταβολικά τον ισχυρισμό ότι εσωτερική ελευθερία είναι το συναίσθημα της αρμονίας του ανθρώπου με τις συνθήκες που ορίζουν την κατάσταση του, όπου κατάσταση — εξωτερική κι εσωτερική — σημαίνει το σύνολο των δεδομένων προς τα οποία μπορεί κάθε φορά ο άνθρωπος να συμπεριφέρεται. Αυτά είναι οι εξωτερικές περιστάσεις της ζωής, η εξάρτηση του από πολιτικές και κοινωνικές σχέσεις, όπως και η εξάρτηση από τη φύση, στις οποίες τη νομοτέλεια ενσωματώνεται ο άνθρωπος με το σώμα του, με βάση τα προσόντα, τα έμφυτα ταλέντα και τις δεξιότητες. Πρόκειται για εξάρτηση, όπως έρχεται στη μνήμη μας οδυνηρά στην ασθένεια, στα γερατειά και στον επικείμενο θάνατο. Αλλά εξίσου σημαντική είναι η ίδια η ψυχή του, όπως ήδη είπαμε, που εξασκεί στον άνθρωπο ένα καταναγκασμό με τις ορμές και τα πάθη της.

Ελευθερία επομένως δεν μπορεί να σημαίνει ότι ο άνθρωπος ζει απαλλαγμένος από όλες αυτές τις εξαρτήσεις και τους καταναγκασμούς. Αυτό είναι αδύνατο, και κάθε απεγνωσμένη προσπάθεια απαλλαγής οδηγεί μόνο σε νέες εντάσεις. Εσωτερική ελευθερία σημαίνει αντίθετα να ζεις αρμονικά με τις σχέσεις σου. Αυτή η απαίτηση έχει δυο πλευρές, που οδηγούν η μια προς το εξωτερικό και η άλλη προς το εσωτερικό. Από τη μια πλευρά μπορεί ο άνθρωπος να δημιουργήσει την αναγκαία αρμονία διαμορφώνοντας το περιβάλλον στο οποίο ζει, σύμφωνα με τις επιθυμίες και τις ανάγκες του, σε ένα κατάλληλο για τον εαυτό του κό- [102/103] σμο, και παράλληλα να αλλάξει τόσο μόνο τις περιστάσεις που του δημιουργούν ασφυκτικό κλίμα, όσο χρειάζεται για να τον ευνοήσουν. Αλλά σύντομα φθάνει στα όρια του. Οι συνθήκες της ζωής του επηρεάζονται μόνο σε μια πολύ περιορισμένη έκταση. Γι' αυτό πρέπει να στρέψει πάλι την προσοχή του στον εαυτό του, και αφού ο άνθρωπος δεν μπορεί ν' αλλάξει τις σχέσεις του, πρέπει ν' αλλάξει και ο ίδιος έτσι, ώστε να ζει αρμονικά με τις σχέσεις του. Ο άνθρωπος νιώθει εσωτερικά ελεύθερος, όταν ο ίδιος και οι σχέσεις του έχουν

¹² Immanuel Kant, *Kr. d. r. V.*, B 562.

μεταξύ τους κατά τέτοιο τρόπο προσαρμοστεί, ώστε οι σχέσεις δεν είναι πια μια πίεση από την οποία υποφέρει, αλλά αίσθηση άνεσης, όπως για ένα ψάρι το νερό.

Επέλεξα αυτή την έκφραση εσκεμμένα, για να υπαινιχθώ τη γνωστή φράση του Γκαίτε ότι το ψάρι στο νερό και με το νερό διαπλάθεται¹³. Αυτό δεν είναι καμιά μονόπλευρη εξάρτηση του ενός από το άλλο, εδώ δηλ. του ανθρώπου από τις σχέσεις του ή αντίστροφα, αλλά μια αμοιβαία προσαρμογή και εναρμόνιση. Αυτό δεν σημαίνει ότι ο άνθρωπος κατά την προσαρμογή του συμβιβάζεται, αλλά ότι διαμορφώνει το περιβάλλον και τον εαυτό του σε αμοιβαία εξάρτηση. Ελεύθερη είναι επομένως μια συμπεριφορά, εφόσον δεν προσαρμόζεται μονόπλευρα, αλλά καθίσταται δραστήρια διαμορφώνοντας το περιβάλλον· αλλά δραστήρια είναι στα πλαίσια των δεδομένων δυνατοτήτων, εφόσον δεν προσκρούει τυφλά πάνω σε τείχη, αλλά δρα σύμφωνα με τις προσφερόμενες δυνατότητες. Εσωτερικά ελεύθερος αισθάνεται ο άνθρωπος, όταν συνειδητοποιεί αυτή την αρμονία.

Το ίδιο εννοεί και ο Γκαίτε στον γνωστό λόγο της Ιφιγένειας: «Ευπειθής αισθάνθηκα πάντα την ψυχή μου ωραιότατα ελεύθερη»¹⁴. Αυτό δεν σημαίνει καμιά υπακοή απέναντι σε μια εξωτερική προστακτική εξουσία, δεν σημαίνει απαίτηση «να συμβιβαστώ με τον σκληρό λόγο, με την τραχεία αξίωση ενός άνδρα» (όπ.π.), αλλά σημαίνει την ένταξη σε μια ελεύθερα κατά- [103/104] φάσκουσα τάξη, που απαιτούσε «να υπακούω πρώτα στους γονείς μου και ύστερα σε μια θεότητα».

6. Η αταραξία [Gelassenheit]

Η μία πλευρά της εσωτερικής ελευθερίας συνίσταται λοιπόν στη συνείδηση ότι χωρίς να περιορίζεσαι από εξωτερικές περιστάσεις, έχεις ελευθερία κινήσεων. Επειδή όμως οι περιστάσεις μόνο μερικά εξαρτώνται από τον άνθρωπο, αποκτά μεγαλύτερη σπουδαιότητα η άλλη πλευρά: η αναγκαία αλλαγή μέσα στον ίδιο τον άνθρωπο, με την οποία αυτός κατορθώνει να φθάνει σε αρμονία με τις περιστάσεις. Μ' αυτό τον τρόπο καθορίσαμε τώρα ακριβέστερα, ό,τι πριν είχαμε χαρακτηρίσει ως αντικείμενο της ατομικής θέλησης· διότι η ατομική θέληση είναι αυτή που εμπλέκει τον άνθρωπο, με την απληστία της και την τάση της για απόκτηση κύρους, σε νέες πάντα συγκρούσεις με το περιβάλλον του.

Έτσι έγινε ταυτόχρονα φανερό, ότι η παραίτηση από την ατομική θέληση δεν σημαίνει παραίτηση από τη θέληση εν γένει, αλλά μόνο κάθαρση της θέλησης από την ενοχλητική εγωκεντρι-κότητα [Selbstbezogenheit], και ότι η απώλεια του Εγώ [«Ichlosigkeit»], όπως αυτή προέκυψε από τις διατυπώσεις του κόμη Dürckheim, σχετίζεται μόνο με το «μικρό» Εγώ της καθημερινότητας με όλες τις μικρές του φροντίδες και ευαισθησίες. Στη θέση του υπεισέρχεται η ζωντανά βιωόμενη αρμονία με ένα μεγαλύτερο Όλο, με τη «μεγάλη ζωή»¹⁵, ή όπως θα μπορούσε κάποιος να το αποδώσει μόνο έμμεσα, πάντα μόνο με την αφοσίωση της ατομικής θέλησης στο κατανοούμενο Όλο.

Χαρακτηρίζουμε την επιτευχθείσα εδώ κατάσταση καλύτερα με μια ωραία παλιά λέξη, την οποία χρησιμοποιούσε ευχαρίστως και ο ύστερος Heidegger¹⁶, ως «αταραξία» [Gelassen-

¹³ Johann Wolfgang Goethe, *Gedenkausgabe*, εκδ. από τον E. Beutler, τόμ. 17, σελ. 228.

¹⁴ Goethe, «Iphigenie». *Gedenkausgabe*, τόμ. 6, σελ. 201-2.

¹⁵ Karlfried Graf Dürckheim, *Vom doppelten Ursprung des Menschen*, Freiburg i.Br. 1973, σελ. 30, 31.

¹⁶ Martin Heidegger, «Gelassenheit». In: *Martin Heidegger zum 80. Geburtstag von seiner Vaterstadt Meßkirch*, Frankfurt a.M. 1969, σελ. 28-9.

[104/105] heit], και την παίρνουμε με το πιο βαθύ νόημα, με το οποίο την χρησιμοποιούσαν ήδη οι Μυστικοί¹⁷: ως χαρακτηρισμό της ψυχικής κατάστασης, κατά την οποία ο άνθρωπος έχει παραδώσει την ατομική του θέληση, έχει «αφεθεί» και αφήνεται εξ ολοκλήρου σ' αυτό, που εγείρει μια βαθιά θεμελιωμένη αξίωση απ' αυτόν, δηλ. στον μυστικό κόσμο, στον θεό. Τότε η απάντηση μας είναι ότι η αταραξία χαρακτηρίζει εκείνη την κατάσταση της εσωτερικής ελευθερίας, την οποία αναζητούμε¹⁸.

Εντούτοις προβάλλει μια φανερή αντίρρηση: Δεν σημαίνει η απάλειψη της ατομικής θέλησης ξεπεσμό σε μια αδρανή απραξία; Δεν είναι τούτο πάλι μια κατάσταση εξάρτησης και ανελευθερίας, την οποία ακριβώς θέλουμε να υπερβούμε; Δεν σχετίζεται η αταραξία με την αδιαφορία απέναντι στην ατομική και ξένη ζωή, και δεν είναι τούτη τελικά μια ανεύθυνη συμπεριφορά; Μπορεί κανείς να χαρακτηρίσει ως εσωτερική ελευθερία εκείνη την κατάσταση, την οποία εξαγόρασε ο άνθρωπος με την παραίτηση του από κάθε αξίωση, και κατά την οποία δεν ωθείται στα όρια των ικανοτήτων του, εφόσον εκ των προτέρων έχει παραιτηθεί από κάθε θέληση;

7. Η σχέση με τον χρόνο

Διευκρινίζουμε τι εννοούσαμε με την ένταξη [Einfügung] σε ένα εκτενές γεγονός, στη σχέση με τον χρόνο¹⁹, διότι ο χρόνος δεν είναι μια άλλη θέληση που αντιτάσσεται στην ατομική, αλλά ένα μέσο στο οποίο ο άνθρωπος οφείλει να ενταχθεί με σωστό τρόπο. Σε αταραξία βρίσκεται εδώ ο άνθρωπος, όταν δεν πιέζει με βία εμπρός προς το μέλλον, δηλ. όταν δεν ηλεκτρίζεται μπρο- [105/106] στά στους ερεθισμούς και δεν μπορεί να περιμένει, μέχρι να επιτευχθεί το ποθούμενο, και γι' αυτό με έντονη ανυπομονησία ζητά να υπερπηδήσει την πορεία του χρόνου. Έτσι οδηγείται μόνο σε σύγκρουση με τον χρόνο, ο οποίος ακολουθεί την ανεπηρέαστη πορεία του. Τότε ο άνθρωπος αποδομείται, διαλύεται εσωτερικά και όμως δεν μπορεί να αλλάξει τίποτα. Ελεύθερος απεναντίας αισθάνεται ο άνθρωπος, όταν ζει σε αρμονία με τον χρόνο, όταν δεν αισθάνεται να καταπιέζεται από τίποτα, αλλά και ο ίδιος δεν πιέζει, αλλά εστιάζει στη στιγμή και αφήνεται να «φέρεται» προς τα εμπρός από το ρεύμα του χρόνου. Αυτό δεν σημαίνει αδράνεια ή ανεπάρκεια ως προς τις απαιτήσεις του παρόντος, αλλά ικανότητα παραμονής σε συμφωνία με τον χώρο των δραστηριοτήτων, που προσφέρεται μέσω των ατομικών δυνάμεων και των εξωτερικών περιστάσεων.

Αλλά ας προφυλαχθούμε από μιαν άλλη παρεξήγηση: Αταραξία δεν σημαίνει ότι ο άνθρωπος αφήνεται χωρίς κατεύθυνση να σύρεται από τις προσφερόμενες ευκαιρίες της στιγμής, έτσι όπως, για να αναφέρουμε ένα παράδειγμα, τις αναλύει ο Haeuptner στη μορφή του τυχοδιώκτη Καζανόβα²⁰, ο οποίος εννοεί να χρησιμοποιεί τις προσφερόμενες στη στιγμή ευκαιρίες με τη σιγουριά του υπνοβάτη. Η αληθινή εσωτερική ελευθερία υπάρχει όταν, χωρίς να παρασύρεσαι από το παιχνίδι των περιστάσεων, εισδύεις ήρεμα και σταθερά στα προβλήματα σου, φέρνεις το έργο σου έως τον υψηλότερο δυνατό βαθμό τελειότητας και

¹⁷ Σύγκρ. Trübners Wörterbuch, 3ος τόμ., σελ. 75.

¹⁸ Σύγκρ. Otto Friedrich Bollnow, *Das Doppelgesicht der Wahrheit. Philosophie der Erkenntnis*, 2ο μέρος, Stuttgart 1973. Ιδιαίτερα: «Die Gelassenheit als Bedingung der reinen Wahrheit», σελ. 86 κ.εξ.

¹⁹ Σύγκρ. γενικά: Otto Friedrich Bollnow, *Das Verhältnis zur Zeit. Ein Beitrag zur pädagogischen Anthropologie*, Heidelberg 1972.

²⁰ Gerhard Hauptner, *Giacorno Casanova. Versuch über die abenteuerliche Existenz*. Meisenheim/Glan 1956. Σύγκρ. του ίδιου, *Studien zur geschichtlichen Zeit. Gesammelte Aufsätze*, Tübingen 1970.

διαρκώς αυξάνεις με συγκεντρωμένη προσπάθεια τις ικανότητες σου και τις επιδόσεις σου. Εσωτερική ελευθερία δεν σημαίνει λοιπόν με κανένα τρόπο αποφυγή των δυσκολιών της ζωής και καταφυγή σε μια εξωκοσμική [weltlose] εσωτερικότητα· είναι αντίθετα ο ορισμός μιας ζωής, που δρα με ορθό τρόπο και υπεύθυνα. [106/107]